

Станьо Георгиев

СЕМАНТИЧНОТО РАЗВИТИЕ НА ДУМАТА КАТО СЕМАСИОЛОГИЧЕН ПРОБЛЕМ

Семантичното развитие на езика е резултат на такива промени, които водят до ново качество както в отделни думи, така и в отделни съвкупности на лексиката. Да се разкрият механизмите на подобно развитие и неговите причини, посоките му и семантичният резултат, като се обяснят закономерностите на този процес, - това е едната страна на въпроса. Другата страна е свързана със семантиката като фактор на промените в езика. Според нас развитието на езика започва със семантиката, която е негов първоизточник. Тя е в основата на промените във вътрешната структура на семантичните взаимоотношения и дадености и на пораждането на нова лексика.

Семантичното развитие на думата се отнася до изменения в семантичната структура и в разширяването на полисемията и парадигматичните отношения, а това може да има последици за съдбата на лексикалните единици. Типично явление е нарастването на семантичния обем, защото в едно утвърдено значение и при една полисемия на думата може да се напластят нови семантични признаци и съзначения в процеса на нейната употреба, които да достигнат краен предел и да се отделят като самостоятелни значения. В лингвистичната литература този въпрос е разглеждан твърде обстойно¹. Но най-често разширяването на значението се свежда до преносимостта, която действително е един от пътищата, начините и разновидности на семантична производност, но не е единствена. Наред с преносимостта могат да се посочат още терминологизацията и детерминологизацията, десемантизацията, абстрахирането, индуктирането в текста, фразеологизуването, архаизацията и иновацията, семантичното разчленяване и др. Пренасянето става върху основата на образното заменяне на една даденост с друга при свързване на готовата лексоформа с ново значение, отделено от първичното по асоциативен път на подобие, общи признаци, постоянна връзка и др., например: *духва* - за вятър, и *духва* - за лице в смисъл на побягвам; *дъжд* - за валеж, и *дъжд* - за голямо количество от

нещо /дъжд от куршуми/; *дълбая* - права вдлъбнатина, и *дълбая* - за душевно страдание; *дълбок* - разстояние между повърхност и дъно, и *дълбок* - за въздишка, стон и др. А разширяването на значението е много по-сложно и многообразно явление, което обхваща прояви на семантична производност в епидигматичните отношения. Тук ни интересуват повече последиците от него и ролята му на фактор за семантично развитие. Ще посочим, че то извършва промени в три посоки: навлизане на многозначната дума в нови парадигми, каквито са синонимните и антонимните редове, обособяване на самостоятелни думи - омоними - и образуване на нови думи.

Включването чрез многозначността в нови семантични редове внася изменения както в семантичната структура на отделните думи, така и в самия парадигматичен ред, тъй като това налага преразпределение на семантичните функции, с което може да се измести даден синоним или да се породят нови семантични редове. Нарушаването на определено семантично множество се възстановява при нова структура и състав, семантична специализация на някои от синонимите и пр. Прилагателното *естествен* с основно значение 'който е получен в природата в резултат на свойствените за нея процеси, който съществува в природата като част от нея, природен', например: естествени богатства /РБЕ,4,с.832/, разширява своя семантичен обем със значенията: 'който е даден по рождение' - естествени качества; 'който се определя от закономерното развитие на нещата' - естествена последица от тези действия; 'който не буди недоумение' - естествена тревога; 'който е непринуден и неподправен в обноските си' - естествена постъпка и др. Но в своето осмо и девето значение, както са дадени в речника, това прилагателно се сблъсква със синонимите *телесен*, *физически*, *нецивилизован* /'който се отнася до тялото на човека и който е в първобитно състояние'/ и тези негови значения се архаизират, като придобиват книжна употреба и са на път да излязат от синонимния ред. В езика съществува постоянна тенденция като закономерност - да се дава живот на думите с по-ярка изразна сила, които в някои от своите значения се активизират и изместват други думи, например съществителното *езичник* има следните две значения: 1. Човек, който изповядва езичество, идолопоклонник /*християнката обикна езичника*/; 2. Прен. Човек, който се отклонява от приетите като истинни правила и норми - *Аз съм езичник и съвсем иначе гледам на тези неща* /РБЕ,4,688/. С второто си значение, преносно при това, съществителното *езичник* е по-ярко по значение от други думи. Това е съвременно значение, различно от първото, което до голяма степен е архаизирано и специализирано. Съществителното остава да се употребява повече с второто си значение, а това го поставя в нови системни семантични отношения. Синхронията в случая е мощен фактор и показател на семантично развитие, но тя се нуждае от диахронни доказателства и това е едно богато поле за проучвания. По аналогичен начин действа и антонимията - отразява се върху семантичното развитие и промяната в антонимните редове, тъй като всяко ново значение съществува и

в антонимия, по-слаба или по-ярка, което засилва неговата роля в системните отношения на думите.

Обособяването на нови думи, каквито са о м о н и м и т е, продукт на разпадаща се многозначност, е нов тласък към развитие в лексикалните микроструктури и системи. Изобщо прекаленото увеличаване на семантичния обем на думите прави несигурни и незащитими някои от значенията им, води до семантично обезличаване, до засилване ролята на синтагматиката, до раздалечаване на семантичните варианти, което е равносилно на тяхното лексемно обособяване. А това по същество е път към нова полисемия, поотделно за първичната дума и за производния от нея омоним, до нови парадигматични зависимости. Съществителното име *език* има следните значения: 'продълговат подвижен мускул в устната кухина, орган на вкуса, който у човека взема участие и при образуването на звуковете на речта'; 'ядене, приготвено от този орган, обикновено говежди или свински'; 'нещо, което има удължена, продълговата форма, подобна на този орган' [*огнени езици се разхвърчаха*]; 'метална част на камбана или звънец, която произвежда звън, като се удря в стените им'; 'закрепена само в единия си край пластинка или метална пръчица със съответно предназначение в различни предмети, механизми, уреди' [*запъна на куката големия ръждив език*]; диал. 'заострена част на рало, на която се надява ралникът'. По метонимичен път се е отделил омонимът *език* със значение за 'система от звукови, речникови и граматични средства' /РБЕ,4,с.677-683/. Всяко от тези посочени значения съществува в своя семантична парадигма и има своя синтагматика. От значението 'система от звукови, речникови и граматични средства, резултат на неговата дейност, на която той е средство', се обособява другата дума *език*, която от своя страна има епидигма с 11 значения /РБЕ,4,с.683 - 686/.

По-сложен за семасиологията е въпросът за ролята на семантиката в с л о в о о б р а з у в а т е л н и я п р о ц е с, който по същество е постсемантичен и отговаря на нуждите на семантиката. Обикновено новата дума става необходима, когато се появи осмислен денотат за назоваване и съответно на него значение за изразяване и то не е породено в сферата на семантична производност, т.е. на полисемията. Семантиката като фактор на словообразуването, което също лежи в сферата на семантично развитие на езика, има два изгледа като семасиологичен обект. На първо място, това е въпросът за промените в семантиката като фактор на словообразователния процес, пораждащи празните клетки за лексикално попълване, и на второ място, за моделиращата роля на семантиката при пораждането на думата, при избора на словообразователната структура, имаща съответен тип лексоформа, и начина на образуване.

По първия въпрос досега науката е направила малко за неговото изясняване. Лексикалната система като единство на семантични отношения непрекъснато поражда нови значения като сигнификат на мисълта в нейната съотнесеност с нови обекти в предметната и духовната област. Пораждат се

следователно нови номинати, които подлежат на обозначение, като същевременно се представят с най-съществените си признаци в мисловен образ чрез значението, означават се. Друг е въпросът, че означаването не е механично представяне на признаците на обекта, а е отражение в единство със съществуващата семантична система и чрез нея, чрез парадигматиката и синтагматиката. Новите семантични единици се пораждат следователно не изолирано от съществуващата система, а в нея и носят нейните особености. Преди всичко роля тук имат семантичните полета и семантичните парадигматични редове. В тази насока са необходими много конкретни проучвания, обработката на конкретен материал. В подкрепа на казаното ще посочим само пример с полето на деятеля, което се разширява успоредно с техническия прогрес при разчленяване на дейностите и техните носители. Ако някога едно значение за лице, което работи с машина, бе достатъчно да се представи действителността със съществителното *машинист*, сега диференциацията е толкова голяма, че се натрупват значения за професионална дейност и за лицата, свързани с нея. Езикът откликва със съществителни като *багерист*, *кранист*, *оксиженист*, *комбайнер*, *тракторист* и др. Описателните названия в такива случаи само временно запълват празнотата и сигнализируют за новото значение. Езикът се стреми да отговори на назрялата лексикална необходимост чрез словотворчество. Тези процеси са особено силни в областта на науката, която е фактор на съвременния обществен и технически напредък, и те трябва да се проучат. Най-значителни са семантичните промени при съществителните имена, прилагателните и глаголите. Например глаголът *дъждавам* е един действителен неологизъм - семантичен и морфологичен, словообразователен. Възможностите за номинация и означаване чрез семантична производност на съществуващите лексоформи имат предел, което налага да се появи нова лексоформа. Освен това не всяко семантично разчленяване и пораждане е подвластно на полисемията, тъй като семантичните клетки много по-често имат самостоятелност, която не може да се представи като полисемия. Но и самата полисемия може да наложи образуването на нови думи - не само омоними, но и думи със съвсем нова лексоформа. Движението от семантика към словообразуване е улеснено от създадената и съществуваща вече лексикална база, представяща материал за словообразуването с наличието на съответни първични основи и форманти. Новообразуванията следват преходи от действие към субстанция с образуване на отглаголни съществителни имена, както и обратно - от субстанция към действие с образуване на отсубстантивни глаголи, а прилагателните имена се образуват от съществителни имена и глаголи. В това се изразява приемствеността между съществуващите думи и дериватите, която придава постепенност и незабележимост на словообразователния процес, на непрекъснатото натрупване на нова лексика.

По втория въпрос, за системната връзка между семантика и производност

на лексиката, или с други думи, как семантиката мотивира характера на новата лексоформа, нейната словообразователна и морфематична структура. Въпросът е повече ономазиологичен, но доколкото за изходна база се взема семантиката, той е семазиологичен. При образуването на думите лексикалното значение се преобразува: субстантивира се /нов - новина/, вербализира се /вар - варосам/, адективира се /грях - греховен/ или преминава от един категориален лексикален тип в негова разновидност при образуване на думи от същата част на речта: тихо - тихичко, драма - драматизъм, съобщя - съобщавам, червен - червеникав. И в двата случая дериватът следва модела на семантична разчлененост, например действие и деятел /купувам - купувач/, същност и проявление /леден - леденее/, същност и нейна съотнесеност като признак на друга същност /село - селски/. В тази семантична разчлененост може да се търси до голяма степен и изборът на словообразователния тип, както и на даден формант при наличието, разбира се, и на някои морфонологични фактори. Така за словното покритие на семантиката при различните части на речта и при различните техни разновидности са се утвърдили и словообразователните типове, форманти и основи. Тук подробно могат да се разгледат различните словообразователни начини и типове, както и образуването на различни части на речта, но ние ще се задоволим с един от малко проучваните морфонологични начини на образуване - морфемната редукция. По силата на този начин се образуват съществителни имена като добив, договор, подкуп, доклад, доход, приход, изкоп, препис, надпис, подпис, изгрев и др. от глаголи добивам, договоря се, подкупя, докладвам и др. чрез съкращаване на наставката, което е свързано със субстантивация на действието, с предоставянето му като същина. Такава лексоформа е напълно подходяща за семантичния тип съществителни имена за предметно действие като същина с абстрактно значение за даденост. Съкращаването на изгласа, липсата на нова наставка, която би променила изцяло значението, прави субстантивацията непосредствена при силно присъствие на първичното значение за подчертаване на действието като факт. Чрез съкращаване се образуват и много сложни съществителни и прилагателни имена на същия принцип и по същите семантични мотиви, например: русокос /руса коса/, синеок /сини очи/, сенокос /кося сено/, дървосек, търнокоп и др.

Семантиката мотивира и направлява различните видове деривационни трансформации, каквито са конверсията и сливането на предложни съчетания при образуването на думи като наляво /на ляво/, привечер /при вечер/, нашироко /на широко/, бързо, бавно, неуморно, като наречия от бърз, бавен, неуморен във формата им за среден род. Тук се отнася и субстантивиранието и адективирането в случаи като зло, добро, делимо, частно, тъмно, светло, видено и чуто, минало, бъдеще, покрит, износен и др. При запазване на морфемната структура и нейното трансформиране в нова лексоформа се запазва значението на първообраза въпреки категориалната

промяна на думата. Силно изразен е този процес на семантично мотивиране при абривиатурите. Описателните названия като номинативни единици означават единица значение, което при стягане на формата чрез съчетаване на фонетични или морфемни компоненти от съставлящите думи започва да се изразява с една дума, абривиатура, както е при ТСУ /тесеу/ - териториално-селищно устройство, ДИП /дип/ - държавно индустриално предприятие, ЗЗУ /зезеу/ - завод за запаметяващи устройства, ДЗИ /дезеи/ - държавен застрахователен институт, *нармаг* - народен магазин. Абривиацията е деривационна трансформация, която преодолява противоречието между значение и форма, когато единицата лексикално значение получава адекватно материално експониране с цялостна лексоформа. По същество това е преход към завършено лексикално значение чрез означаване с отделна дума за разлика от значението на описателното название, което е разчленено все пак с максимална мотивировка на отделните семи - от лексикална мотивировка се преминава към морфематична, типична за лексикалното значение.

Образуването на нови думи като резултат от семантични промени в лексикалната система е начало на нови семантични взаимоотношения и на такива процеси, които подготвят почвата за появата на нови думи. Този процес е непрекъснат и като цяло с протичането си в определени периоди откроява развитието на езика.

Семантичното развитие на думата може да се извърши и с обратен процес, чрез стесняване на значението, което е резултат на прекомерното му разширяване. На този въпрос проучванията отделят недостатъчно внимание. А той се нуждае както от анализ и обяснение на конкретен материал, така и от обобщено представяне на закономерностите на семантичните промени като семасиологичен обект.

Изобщо семантичните промени трябва да се видят във връзката им с ония въздействия, които думата изпитва върху себе си при своето функциониране в речта, в синтагматиката, в синтактичния контекст. В лексикалното значение намират отражение емоционално-оценъчните елементи, експресията, прагматичните фактори, стилистичното оцветяване, цялостното въздействие на текста, на речевите форми. Всичко това се напластява върху първоначалното лексикално значение, с което думата е навлязла в системата. Тези елементи стават част от нейното лексикално значение под формата на семантични компоненти, на съзначения и отделни значения. Съвсем основателна в тази насока е мисълта на Д.Шмельов: "Появата в семантиката на думата на емоционално-оценъчни елементи, ако те устойчиво се закрепят за думата, води към повече или по-малко забележими промени в нейното отношение с другите думи и като неизбежен резултат, към изменение на нейната семантична структура"².

Процесът на семантично развитие на думата се откроява както при прегледа на материал от съвременната езикова действителност, така и от съпоставката с миналото, с д и а х р о н н и д а н н и. В цялостното си

измерение процесът обхваща семантичните резултати от промените в самия денотат, в обема, структурата, характера и функцията на обективните дадености. Явлението като номинат може да се запази, но да бъде вече променено по същество или разчленено по разновидности и роля, например *кораб* като плователен съд и *кораб* като средство на космически полети. Това се отразява и върху понятийното съдържание на съответната дума. Не трябва да се подценява и ролята на самото познание, неговото постепенно задълбочаване върху действителността, изменението на понятийната отнесеност на словесното съдържание към това, което се назовава и отразява, новият начин на възприемане и осъзнаване, като се има предвид не само научното обогатяване, но и житейската практика. Думата може да запази съществуващите си връзки с другите думи в лексикалната и граматичната система, своята съчетаемост, но в значението ѝ да настъпят съществени денотативни и сигнификативни промени. Достатъчно е да посочим действителното днешно значение на съществителното име *атом* срещу старото 'неделим' като класически пример и думи с по-съвременно звучене като *кооперация*, *спътник*, *секция*, *поле* и др.

Причините за семантични промени може да бъдат и **п р е д и м н о е з и - к о в и**, да се коренят в системата на езика, в динамичните процеси, настъпващи в отделните лексикални групи поради взаимно влияние на значенията на отделните думи, функционално специализиране, синтагматични иновации, граматична система. В старобългарски език *оуласть* означава власт и място, над което се простира властта, а днес означава само място в смисъл на територия; *оуричъ* - гривна /пръстен/ и обръч, а днес само обръч; *стѣклянница* - чаша, а днес съд с по-специално предназначение; *сѣжамти* - огорчавам се, а днес - съчувствувам на някого, който е огорчен; *часъ* - време /момент/ и час, а сега - само час; *дѣвѣ* - дърво, а сега само вид дърво.

При разрастване на полисемията думата започва да означава по-разчленено отделни значения, свързани с първичното ѝ основно значение, отделни понятия, близки или сходни с понятието на основното значение. Например *основании* със значение в старобългарски за основа, опора днес има значение за основа на къща, главно действие в разказ, начала на науката, сбор от словообразователни морфемии на думата, основно съдържание на платно, съединение на метал с хидроксилна група ОН /натриева основа/. Обикновено развитието има посока от конкретно към абстрактно значение, но съществува и обратен процес - от абстрактно към конкретно, например *заявление*, *обява*, *труд* като дейност и като продукт или средство на дейност /книга, лист със съответно съдържание/.

С т е с н я в а н е т о на значението е обратен процес на разширяването не само по същество, но и по условия и причини, които го пораждат. Това е намаляване на многозначността, изпадане на някои от значенията, преосмисляне на родовото значение като видово. В старобългарски език *тѣгѣ* означава пазар, а днес само наддаване, свързано с дейност на пазара;

наказание - възпитаване чрез измъчване, а днес педагогическо средство за неговото осъществяване; *владѣйка* - стопанин, господар, а днес духовен пастир; *морѣ* - смърт, чума, бедствие, а сега само масово бедствие; *дѣлѣти* - правя, работя, а днес само вид дейност /дялам/. Стесняването на значението може да се свърже с някои словообразователни процеси, при които отделни наставки се специализират за отделен семантичен кръг, например *-тва* за резултат от действие или за проява, а *-ба* за самото действие: *молитва, клетва, женитба, возитба, жалба*, разбира се, с преливане на тези значения в определени случаи. Радослав Мутафчиев разглежда измененията в смисловата структура в зависимост от синонимните отношения, при които многозначните думи влизат в семантични връзки с други думи от няколко семантични системи³.

В нашата съвременност настъпи семантично обновяване на много думи и изменение в семантичната им структура, което се отрази и върху словообразуването. Преместването на думи в нов синтагматичен контекст внесе промени в съотношението на семантичните варианти до пълно преосмисляне на някои от тях. Съществителното *механизъм* все по-често се употребява с абстрактно значение за устройство поради съчетаване с думи като *система, гласуване, образуване*, при което се набляга на вътрешната страна на явлението, на особеното вътрешно единство от сили в дадена област и насока. Може да посочим още *панорама, програма, политика* /културна, стопанска, икономическа/ и др.

Става ясно, че семантичното развитие на думата е широк и всеобхватен процес, свързан както с онтологичната отнесеност на названието и неговата сигнификативна обобщеност, така и с езиково-системните отношения - парадигматични и синтагматични, словообразователни, граматични, вътрешно-семантични и др. Потвърждава се наличието на единство между семантика, синтактика и прагматика, между езикова система и комуникативна реалност. Това са проблеми, с които семасиологията се сблъсква непрекъснато. Тяхното задълбочено проучване налага необходимостта от нейното методологично усъвършенстване. Като разглежда развитието на значението, семасиологията сама се развива като наука.

БЕЛЕЖКИ

¹ Др. Матеев. Семантически развой на думата и неговото отражение в речниковия състав и морфологията. - Изв. на Инст. за бълг.език, кн.VI; В.Кювлиева. Фразеологичното значение - основа за възникване на лексикална многозначност. - ЕЛ,1986,6; Д.Ив.-Мирчева. Преносно значение и преносимост на значението. - Изв.на Инст.за бълг.език, кн.VI; Ст.Младенов.

Етимологични и семантични принципи на езиковия развой. - В: Увод во всеобщото езикознание. С., 1943; **Ем.Пернишка**. Системност на вторичната номинация при съществителното име /докт. дис./. С., 1987; **М.Попова**. Метафората като средство за номинация. - БЕ, 1968, 1; **Р.Русинов**. По въпроса за отношението между полисемия и понятие. - Научен живот, 1973, 3; **В.Н.Телия**. Вторичная номинация и ее виды. - В: Языковая номинация. Виды наименований. М., 1977, и др.

² **Д.Н.Шмелев**. Проблемы семантического анализа лексики. М., 1973, 253.

³ **Р.Мутафчиев**. Наблюдения върху промените в смисловата структура на думата с оглед на синонимната система. - Изв. на Инст. за бълг. език, кн. VIII.